
(Ne)mogućnosti klasične liberalne teorije u suočavanju s novim komunikacijskim tehnologijama

ERMA IVOŠ*

Sažetak

Suvremeni trendovi u industriji medija (u tekstu naznačeni kao trend koncentracije, diverzifikacije, globalizacije i deregulacije), nameću pitanje o dometima klasične liberalne teorije u suočavanju s novim komunikacijskim tehnologijama.

Sprega tržišta i kapitala, interesi s pozicija vlasništva i komercijalizacije sredstava masovnih komunikacija čine kontekstualni okvir rasprave o nekim ograničenjima principa klasične liberalne teorije o slobodi tiska i slobodi medija.

U ovom se tekstu raspravlja o nekim granicama i ograničenjima klasične liberalne teorije o slobodi tiska s obzirom na aktualne tendencije u organizaciji i institucionalizaciji sredstava masovnih komunikacija. Budući da se o sredstvima masovnih komunikacija često govori u kontekstu tradicionalnih shvaćanja, prema kojima je tisak shvaćen kao kritički i samostalan “pas čuvar” koji bdije nad moći države, postavlja se pitanje može li istraživačka strategija i orijentacija koja polazi od slobodne inicijative i slobodnog djelovanja pojedinca u pluralističkom sustavu pružiti dostatan analitički potencijal, kako bi se bolje razumjele medijske institucije čije se polje djelovanja nalazi između razuzdanosti tržišta, s jedne strane, i direktne kontrole od strane države, s druge strane, te mogu li se sredstva masovnih komunikacija razvijati tako da sačuvaju neke od tradicionalnih zadataka i klasičnih zasada o slobodi u sudaru s neodoljivošću novih komunikacijskih trendova i tehnologija.

I. Suvremeni trendovi u medijskoj industriji

Industrija medija bez sumnje je jedna od onih koje su posljednjih desetljeća, zahvaljujući razvoju komunikacijskih tehnologija, prošle najznačajnije promjene s dalekosežnim posljedicama, kako na prirodu samih medija tako

* *Erma Ivoš*, docent Filozofskog fakulteta u Zadru na predmetu Sociologija politike.

i na prirodu medijskih proizvoda, kulture, ideologije i politike, kao i način njihove produkcije i difuzije.

S obzirom na utjecaj što ga na spomenute promjene imaju politika, ekonomija i razvoj tehnologije, najzamjetnije promjene prepoznaju se u trendu *koncentracije*, *diverzifikacije*, *globalizacije* i *deregulacije*.

Ne iscrpljujući promjene isključivo u četiri navedena trenda, ipak držim da su procesi koncentracije, diverzifikacije, globalizacije i deregulacije najznačajniji, budući da se kroz njih prelama potreba za preispitivanjem dometa klasične liberalne teorije o slobodi tiska.

Trend *koncentracije* u medijskoj industriji ukazuje na činjenicu da je sektor proizvodnje koncentriran u rukama malog broja velikih korporacija, što je tendencija koja je započela pred desetak i više godina, a nastavlja se i danas. U SAD je 1981. godine 46 velikih korporacija kontroliralo većinu dnevnih novina, magazina, knjiga, televizija i filmske produkcije. Početkom 1990. broj korporacija koje kontroliraju više od polovice medijske produkcije smanjio se na 23, dakle na polovinu. Dnevne novine kojih je 1989. bilo 1.600.000, kontroliralo je svega 14 korporacija. U Velikoj Britaniji zabilježen je isti trend već sredinom sedamdesetih godina. Pet je korporacija kontroliralo 86% jutarnjih nacionalnih novina i 88% tjednika, a već sredinom osamdesetih, 95% ukupne cirkulacije jutarnjih i tjednih listova bilo je pod kontrolom spomenutih korporacija. Visok stupanj koncentracije kapitala i vlasništva zabilježen je u sferi izdavaštva i globalne produkcije, dok su brojne male i nezavisne kompanije, usmjerene na zadovoljavanje specifičnih interesa tržišta, ostale minorne u ukupnom profitu i vrlo ranjive na slobodnom tržištu.

Značajna koncentracija postoji osobito na području televizije i televizijske produkcije. Tako su u SAD po broju gledanosti i zaradi prisutne tri glavne televizijske mreže, a najznačajniji kablovski sustavi u vlasništvu su velikih medijskih koncerna poput CNN-a. U Velikoj Britaniji nezavisni televizijski sektor nadzire pet kompanija: Thames, London Weekend, Central, Granada i Yorkshire, koji su glavni proizvođači TV programa za ITV kompaniju. Radi se istovremeno i o koncentraciji dionica, pa je tako većina dionica spomenutog ITV koncerna u rukama svega nekolicine pojedinaca ili drugih korporacija koje investiraju u komunikacije (Thompson, 1990:196).

Trend *diverzifikacije* ukazuje na tendenciju da medijske kompanije proširuju investicijske linije i kapital u nove aktivnosti i razvoj, na primjer izdavači u strojeve za pisanje, kompjutore, dizajn ili knjižare. Međutim, kad diverzifikacija uključuje investiranje u proizvodne linije koje nisu u vezi s primarnim proizvodom, kao što je primjerice RANK ORGANIZATION u SAD investirala u hotele, restorane, opremu i HI-FI uređaje, onda ona postaje novi profitni centar u okviru kompanije, koji je odličan tampon u slučaju recesije. Tako je poznata kompanija EMI još 1972. izvlačila tek 7% dobiti od radio difuzije, 15% od filmske produkcije i kino dvorana i 55%

dobiti iz drugih medija, uključivši i FERGUSONA, poznatog proizvođača hardvera za TV, što je trend koji se nastavio do današnjih dana. Tablica koja slijedi dobro ilustrira trend o kojem je riječ na primjeru Velike Britanije.

Tablica 1: Izvori zarade pojedinih medijskih kompanija u Velikoj Britaniji, 1972.(%)

Kompanija	Radio i TV	Film	Novinarstvo	Izdavaštvo	Ostali mediji	Ostalo
EMI	7	15			55	23
Granada	36	6		6	40	12
Associated Television Corporation	48	23			28	1
Rank		27			43	30
Pearson Longman			56	39		5
Thomson			40	24	27	9

Izvor: Peter Golding, *The Mass Media*, 1974:50

Trend koncentracije, a potom i diverzifikacije, doveli su do stvaranja snažnih medijskih konglomerata kojima je glavni interes izvlačenje dobiti iz različitih srodnih i nesrodnih industrija po cijelom svijetu. Takav je primjer medijskog diva TIME WARNER koncern koje je nastao 1989. spajanjem *Time inc.-a* i *Warner Communication-a*. Prvi je bio najveći izdavač, a drugi najveći proizvođač videa. Danas svoje tvrtke posjeduje u Australiji, Aziji, Europi i Latinskoj Americi, a najveću dobit ostvaruje u Boliviji, Jordanu, Nicaragui, Albaniji, Liberiji i Maliju (Golding, 1997:23).

Američku korporaciju RCA i CBS preuzela je mreža NBC koja je jedna od triju najvećih TV mreža u SAD. Kad se udružila s njemačkom kompanijom *Bertelsmann*, koja je preselila u SAD, postala je najsnažnija korporacija koja kontrolira izdavaštvo (!) u zemlji, *Doubleday*, *Bantam Books* i *Del and Literary Guild*, između ostalog. Naravno, ima i bogatih pojedinaca koji investiraju u medijsku industriju poput Ruperta Murdocka, vlasnika multimedijskog konglomerata NEWS CORPORATION, koji je nezaobilazan primjer koncentracije i diverzifikacije moći i kapitala u današnjoj svjetskoj industriji medija.

S obzirom na to da je još od početka devetnaestog stoljeća prisutan princip prikupljanja i odašiljanja vijesti i tiskanog materijala, a knjiga posebno, možemo ustvrditi da transnacionalni karakter industrije medija i nije posebno nov fenomen. Međutim, trend *globalizacije* je uz pomoć novih tehnologija poprimio nove forme i, prema mnogima, postao gotovo ag-

resivan.¹ Prvi aspekt procesa globalizacije pokazuje da je medijska industrija postala dio komunikacijskih konglomerata koji su transnacionalni s obzirom na širinu djelovanja. Na primjer, međunarodnu trgovinu ploča kontrolira pet kompanija: Sony, CBS, RCA, Warner, Thorn-EMI i Polygram, a svaka je u vlasništvu multinacionalne korporacije. Engleska *Penguin Books* dio je Pearson Longmanove grupe koja je opet ušla na američko tržište 1986., kupivši New American Library. Slično je i međunarodna Thomas organizacija, boreći se protiv konkurencije američkog Simon and Schustera, preuzela kontrolu nad britanskom grupom Associated Book Publishers, pod čijom su kapom Methuen, Routledge and Kegan Paul, Sweet and Maxwell, Chapman and Hall i Croom Helm, između ostalih.

Drugi aspekt globalizacije u industriji medija vidljiv je u povećanoj *proizvodnji medijskih dobara za međunarodno tržište*. Ovaj se trend može ilustrirati s više podataka. Na primjer, 1949. prodaja knjiga na međunarodnom tržištu iznosila je 29 posto britanskog izdavaštva, a 1969. 47 posto, i to najviše u bivše zemlje Komonvelta, USA i Japan. Izvoz televizijskih programa za strana tržišta također je izvanredan izvor prihoda. BBC prodaje svoje programe u više od 100 zemalja svijeta, a još 1985. ta je zarada iznosila 70 posto od 35 milijuna funti izvozne zarade BBC Enterprisesa. Naravno, međunarodna prodaja filmova i televizijskih programa najjača je u SAD. Američke filmske kompanije prodale su 1981. 94 posto filmova koje je gledalo britansko tržište, 80 posto francusko, 54 posto zapadnonjemačko. U zapadnoj je Europi 1983. ukupno 30% televizijskog emitiranja bilo ispunjeno uvoznim programima, od čega ih je 44% bilo proizvedeno u SAD. Za razliku od toga, iste je godine svega 2 posto programa u SAD bilo strane proizvodnje. Ovako asimetričan odnos vlastitog i uvoznog programa u SAD, naročito u zemlje Trećeg svijeta i nerazvijene, otvorio je poznate debate o američkom *kulturnom imperijalizmu* i ukazao na potrebu za restrukturiranjem i reguliranjem protoka informacija i komunikacija.

Treći aspekt globalizacije proizašao je iz uvođenja novih tehnologija. Ovdje se osobito misli na satelitsku tehnologiju i direktnu komunikaciju putem Interneta, sustava koji pruža ogromnu količinu informacija i gotovo odmah nakon uključanja u mrežu. Manje je, međutim, poznato da je još 1962. američki kongres osnovao COMSAT (Communication Satellite Corporation) radi komercijalne eksploatacije satelitske tehnologije. COMSAT je bila privatna korporacija, pola je dionica bilo ponuđeno privatnim osobama,

¹ Za bolje razumijevanje pojma globalizacije u kontekstu o kojem se govori, čini se najprikladnijom definicija koja globalizaciju definira kao "...univerzalni proces ili skup procesa koji generiraju mnogostrukost veza i međuzavisnosti koje transcendiraju državu i društvo u ono što čini suvremeni svjetski sistem... proces koji istovremeno podrazumijeva intenzifikaciju interakcija među državama i društvima koji konstituiraju modernu svjetsku zajednicu". (Held, McGrew 1992. u Ivoš, 1993:143.) Širina i intenzitet su dvije međusobno povezane dimenzije procesa globalizacije, koje su prisutne u najvećem broju definicija procesa globalizacije.

a pola ih je pripalo vodećim američkim komunikacijskim konglomeratima. Međunarodna organizacija INTELSAT, preko koje se ostvaruje satelitska komercijalna komunikacija, počela je kao organizacija nekih zemalja zapadne Europe, Amerike, Kanade, Japana i Australije 1969. sa više od stotinu članica u cijelom svijetu. Bivši Sovjetski Savez je preko INTER-SPUTNIKA 1974. u satelitsku komunikaciju uključio zemlje istočne Europe, Kubu i Mongoliju. Oba sustava funkcioniraju na nacionalnoj i interkontinentalnoj razini, koriste se za vojne, maritimne, aeronautičke, ali i komercijalne svrhe.

Trend *deregulacije* javio se kao djelomičan odgovor na tehnolojske promjene te proces globalizacije i pluralizacije interesa. Mnoge zapadne zemlje pribjegle su deregulaciji medijskih institucija i olabavile restriktivni karakter ranijih zakona. To se naročito osjetilo u sferi radio i TV prijenosa koji je najčešće bio pod strogom državnom kontrolom. Država je ne samo regulirala i kontrolirala već i licencirala radio i TV institucije, locirala odašiljače i kontrolirala proizvodnju programa. Striktna regulacija proizlazila je iz principa da u okviru nacionalnog teritorija treba ograničiti broj kanala za radijsko i TV emitiranje, te iz uvjerenja da su radio i televizija primarno javne institucije pa ih treba regulirati u skladu s javnim interesom. Konačno, regulacija je bila čvrsta s obzirom na narastajuću komercijalizaciju koja je, prema tadašnjim uvjerenjima, mogla nanijeti štetu i nesagledive posljedice zbog nekontroliranog emitiranja. S vremenom, striktna je regulacija popuštala, a pojam, odnosno trend deregulacije povezuje se s nizom političkih inicijativa sedamdesetih i osamdesetih godina, kojima je cilj bio povećati kompetitivnost. Tako je u SAD Federalna komisija za komunikacije (Federal Communications Commission) 1980. primijenila princip deregulacije radio i TV programa time što je dopustila više vremena komercijalnim porukama, a skratila je vrijeme službenih (državnih) programa. I Europu je zahvatio isti trend. U Italiji je RAI bio monopolna državna radio i TV organizacija, što je prekinuto 1975. Od tada je naglo porastao broj lokalnih i kvazinacionalnih stanica i kanala, koji se primarno financiraju iz reklama, a podliježu minimalnoj državnoj regulativi. U Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj i Nizozemskoj izvandržavno emitiranje radio i TV programa legalizirano je 1970. i 1980., a ono se također financira od reklama i pretplate. Većina analitičara se slaže da je proces deregulacije posljedica razvoja satelitske i kablovske tehnologije kojom je doveden u pitanje klasični argument o određenom i dopustivom broju kanala. Štoviše, komercijalne organizacije pokazale su se vještije i spretnije u korištenju nove tehnologije, zato i dan-danas vrše pritisak na zakonsku regulativu radi liberalizacije.

Proces deregulacije primljen je dvojako; jedni ga odobravaju kao izraz konačnog popuštanja države pred zahtjevima za slobodom medija, a drugi ga prihvaćaju s rezervom zbog otvorenog prostora za koncentraciju medijskih konglomerata i giganata, koji u prostoru informatičke i komunikacijske tehnologije drže dominantnu poziciju u novoj globalnoj ekonomiji i kulturi.

Nova tehnologija otvara čitav niz novih mogućnosti kulturalne transmisije. Evo samo nekih naznaka tih mogućnosti:

- prvo, kablovski i satelitski sustavi nevjerojatno povećavaju kapacitet transmisije audio-vizuelnog materijala, zahvaljujući ogromnom broju raspoloživih kanala koji se formiraju izvan tradicionalnog sustava informiranja (radio i TV), a sloboda izbora i recepcije postala je realnost koja nadilazi samu prirodu nove tehnologije,

- drugo, nova tehnologija ima transnacionalni karakter audio-vizualnog prijenosa, što je "instant" komunikacija, koja se po tome značajno razlikuje od tradicionalnog emitiranja koji je bio ograničen nacionalnim granicama. Danas se upotrebljava termin "paneuropsko gledateljstvo", pa se i vrijeme oglašivačima prodaje pod uvjetom da pokriju "paneuropsko" tržište. Ovaj je proces značajan po svojim implikacijama na proces globalizacije, regulacije i kontrole prijenosa audio-vizualnog materijala od strane nacionalnih država,

- treće, nova tehnologija omogućava integraciju institucija koje se bave komunikacijom i informatikom. Prijelaz s analognog na digitalni sustav kodifikacije informacija u kombinaciji s brojnim kanalima ISDN (Integrated Services Network), omogućili su novi tehnički scenario po kome različite informacije mogu biti konvergirane na samo jedan prijenosnik s kojega se onda šalju na neograničeni broj primatelja,

- četvrto, nova tehnologija omogućava personaliziranu i interaktivnu formu komunikacije u smislu da pruža veću mogućnost izbora i selekcija kanala, ali i prijenosa vlastitih poruka kroz mrežu.

Moderna komunikacijska tehnologija značajno je promijenila način na koji simboličke forme cirkuliraju u modernom društvu. Riječ je o početku novog načina transmisije kulture u suvremenom svijetu, što nije samo tehnološko ili samo kulturološko pitanje. Ono je političko pitanje *par excellence*.

Na ovo djelovanje novih komunikacijskih tehnologija, koje imaju udjela u općem razvoju prema "kraju velikih priča" što se zamjenjuju mnoštvom malih, ekspresivnih priča, a koje su *same sebi norma*, ukazao je Liotar. On je rekao:

"Informatizacija društva može postati 'sanjani' instrument za kontrolu i reguliranje sistema tržišta, može se proširiti do same spoznaje i pokoravati se isključivo principu performativnosti. Ona tada sa sobom donosi neminovno teror" (Liotar, 1979:107).

Ukazujući na trend koncentracije, diverzifikacije, globalizacije i deregulacije u sredstvima masovnih komunikacija, te s obzirom na to da su spomenuti trendovi plod politike koju istovremeno i oblikuju, snažno utječući na prirodu i karakter javne sfere, nove forme komunikacije treba uzeti ozbiljno, u najmanju ruku kao tendencije ili potencijalnosti. Razvoj novih tehnologija komunikacije ima, naime, za posljedicu da se posredničke

instancije stavljaju izvan snage, da se stimulira jedna nova vrsta demokratske transparentnosti koja prijeti da “dovrši samorazaranje javnosti”. Metastaziranje informacija, tendencija prema “pretrpavanju i pregojaznosti sustava memorije i pohranjivanja informacija kojima se već više ne može rukovati”, očito se ne može negirati (Baudrillard, 1983:38). Razvoj novih medija komunikacije događao se u većini slučajeva nezavisno od socijalnih potreba i očekivanja koja su često usmjerena u drugom pravcu. Ona ostaju izvan neposrednih interesa mnogih društvenih slojeva i zaostalih zemalja (50 posto ljudi na zemlji još uvijek nema ni telefon), koje ne mogu utjecati niti na sadržaj, niti na svrhu određenih informacija i podataka koji se obrađuju i prenose sve brže. Koje podatke i što učiniti s njima, pitanje je koje u ovom kontekstu upućuje na problem resocijalizacije novih medija, na što je upozorio Gerard Raulet u raspravi o demokraciji i postmodernoj, ukazavši na problem *kriterija*. Naime, društveno prisvajanje novih medija ovisi o mnoštvu mogućnosti i izbora, čije kriterije i metakriterije tek treba odrediti, a sam doprinos novih medija, kako upozorava Raulet, čini se u tom pogledu problematičan. Po svojim karakteristikama oni čak stimuliraju ukidanje svake normativne osnove i rekonstrukciju nužnog, obveznog konsenzusa. Dakle, već evidentirana kriza kriterija nije samo prolazna situacija koja bi se mogla svesti na novost tih medija, ona je po ovom autoru upisana u samo njihovo djelovanje i ima utoliko veću težinu ukoliko se više “demokratizira” njezina upotreba i dovodi do izražaja samovolja individualne ekspresivnosti (Raulet, 1988:11).

Deleuze i Guattari, francuski komunikolozi, razvoj novih komunikacijskih tehnologija opisuju kao tendenciju za ukidanjem svih obveznih kodova i konsenzusa, kao deterritorijalizaciju, delokaciju i diseminaciju, s ciljem da ukažu na ambivalentnost i dvoznačnost tehničke utopije društva decentraliziranog uz pomoć telekomunikacije.

“Razvoj medija i telekomunikacije stvarno i omogućava da se lokalnom prizna druga priroda koja ne bi bila krajnja točka za prijem nekog podatka koji dolazi iz centra i već je unaprijed određen. Već avantura slobodnih radija je u ovom pogledu poučna: oni su znali da daju izraz i oblik fragmentiranju zemlje, diferenciranju javnosti, različitosti običaja i dijalekata... Isto pokazuju i iskustva sa telematikom, da mail-box sistem i interaktivnost omogućuju da se razbije nepokretnost lokalnih mreža i da se stupi u odnos sa novim partnerima za ovaj ili onaj zajednički projekt” (Deleuze, Guattari, 1993:27).

Međutim, ovim je autorima jasno koliko je bezizgledna ta nada u “interaktivnost” koja se lakomisleno brka sa socijalnom interakcijom, baš kao što je prisutna konfuzija između decentralizacije kao relokacije i decentralizacije kao delokacije. Dok tehnološki optimisti govore o decetralizaciji, zapravo se događa *delokacija*. Nova tehnologija komunikacije uzrokuje takvo širenje prostora da svako vezivanje za mjesto postaje nemoguće.

Radikalizirajući raspad simboličnog sklopa tradicionalnih zajednica, tvrdi se da delokalizacija danas poprima oblik neregulirane i nepovezane cirkula-

cije koja slavi metaforu o “struji i protjecanju” kao idealnu formu komunikacije, iako se zapravo radi o neograničenoj komunikabilnosti i komutaciji. Paradigmatskim primjerom oduševljenja “strujanjem i protjecanjem” kroz telekomunikacije držim mišljenje Paula Virilla koji u jednom intervjuu kaže da je telekomunikacija način da bi se napravio *zapping* među primateljima poruke, kako bi se privilegirali najudaljeniji na račun vlastitih bližnjih, jer “...ljubiti svoje bližnje jako je teško, treba se s njima neposredno suočiti, s njihovim lošim mirisom i zahtjevima” (“Kontura”, 1998:100).

U mrežama novih medija komunikacije, Interneta posebno, sva mjesta postaju jednako značajna i izmjenjiva, utoliko što su u principu sva dostupna svakom od komunikatora, a ni jedno od njih ne predstavlja ni polazište ni privilegiranu krajnju točku. Izmjenjuju se ne samo informacije već osjećaji, sklonosti i strasti, pa delokalizacija može postati susret s anđelima ili s avetima.²

Habermasova “Teorija komunikativnog djelovanja” afirmirala je razvoj novih tehnologija kao važnu činjenicu u racionaliziranju “znanja iz pozadine”, razvoj koji demokraciju može spasiti argumentiranim sporazumijevanjem, ali nije problematizirao dominaciju performativnog i ekspresivnog, niti opasnost od individualnog “iskrivljavanja” smisla i sadržaja komuniciranja, čime su se pozabavili komunikolozi i sociolozi kasnih devedesetih.

Posebno je značajno upozorenje Baudrillarda, koji kaže da oslobađanje individualne ekspresivnosti uz pomoć novije komunikacije tehnologije može dovesti do ravnodušnosti prema političkim alternativama vlastite zajednice, iz čega proizlazi da alternativa “više države” ili “manje države” nema više nikakvog smisla, jer u modernom društvu odlučujući bauk nije državna vlast nego reprivatizacija javne sfere zbog čega pojmovi poput ideologije, kulture, politike i demokracije poprimaju nove oblike i sadržaje, nov misao te traže, dakako, i novu interpretaciju.

Klasična liberalna teorija i njezina ograničenja

Suvremene rasprave o slobodi medija potječu od dugotrajne i često gorke borbe za uspostavu principa “slobode medija”, najprije u Velikoj Britaniji, a zatim i u drugim zemljama. Budući da se o tome manje ili više dosta zna, ovdje je dovoljno podsjetiti se na osnovnu ideju koja je prisutna do današnjih dana, a to je, da je razvoj novinstva od 17. stoljeća do danas obilježen težnjom države da kontrolira, ograniči i potisne one

² Svijet je nedavno šokirala vijest o hvatanju svjetske mreže pedofila putem Interneta, koji su, koristeći se istom mrežom, razmjenjivali informacije, iskustva i podatke o osobama, kako bi zadovoljili svoje pedofilske nagone, a javno emitiranje video-vrpce o seksualnom ponašanju američkog predsjednika Billa Clintona otvorilo je nove rasprave o prirodi američke demokracije.

tiskovine i publikacije koje su državni dužnosnici držali opasnim, za koje su ocijenili da afirmiraju loše ili lažne principe i vrijednosti, tako da je najranija borba za slobodu tiska bila zapravo borba protiv državne kontrole nad tiskom. (Usp. Boyce i aut., *Newspaper History from the Seventeenth Century to the Present Day.*) U 19. stoljeću, podržavajući u Velikoj Britaniji kampanju protiv uvođenja “poreza na informacije”, liberali poput Jeremy Benthama, Jamesa Milla i Johna Stuarta Milla otvoreno su se zalagali za slobodu tiska. Po njima je sloboda mišljenja koja se može izražavati putem slobodnog i nezavisnog tiska, primarno sredstvo kojim se iskazuje društvena različitost, formira javno mišljenje i provjerava tolerancija ili tiranija države. Zajedničko im je bilo uvjerenje da su sloboda i nezavisnost tiska najznačajniji čuvar od moguće despotske upotrebe državne moći.

Slobodno i nezavisno novinstvo ne artikulira, dakle, samo različitost mišljenja, čime obogaćuje znanje i informacije, već propituje i kritički razmatra aktivnosti onih koji vladaju i principe kojima se rukovode kad donose određene odluke.

Ova najranija borba za slobodu tiska polučila je uspjehe, pa je tako princip slobode medija potvrđen ustavima mnogih zapadnih zemalja (u Engleskoj već 1695.). Međutim, zadržan je princip da se zakonski kažnjavaju pamfleti i uvredljivi članci kojima se iznose neistine. Ovu zakonsku regulativu pratio je brzi razvoj tehnologije u tiskarstvu i tiskarskoj industriji. Princip slobode tiska svakako je jedan od najznačajnijih političkih atribucija ranoj fazi liberalne demokracije. Aktualne rasprave o slobodi medija, kako na Zapadu tako i u postkomunističkim društvima, najbolje pokazuju značaj i politički potencijal sadržan u principu “slobode tiska”. Međutim, priroda i organizacija medija značajno je promijenjena od ranog devetnaestog stoljeća do danas, što je možda najbolje shvatio M. Heidegger koji je rekao da u biti moderne tehnike nema ničeg tehničkog. Naravno, nije mislio reći da je “tehničko” nebitno, već da je društvo ono koje određuje bit tehnike, a nikako obrnuto. Ako se to ipak desi, to je samo dokaz da je društvo podcijenilo tehniku i dopustilo njezin otuđujući razvoj. Prije citirani autori, Deleuze i Guattari, upozorili su na to isto kad su drugim analitičkim pristupom govorili o krizi kriterija, ukidanju obaveznih kodova i kvaziinterakciji kao ambivalencijama koje su nusprodukt suvremene komunikacijske tehnologije. Istovremeno, oni upućuju na potrebu za resocijalizacijom komunikacijske tehnologije koja je već proprimila otuđujući karakter.

Kontekstualni okvir problema *resocijalizacije* nove medijske tehnologije treba dakle postaviti u suodnos: država — društvo — kapital, odnosno preispitati imamo li etatističko vladanje i kontrolu novim medijskim tehnologijama, društveno vladanje njima ili pak novu kapital-proizvodnju na temelju nove proizvodnje medijske tehnologije, koja u osnovi povećava moć kapitala. Tu ujedno vidim prostor za preispitivanje nekih ograničenja klasične liberalne teorije o slobodi tiska i njenih dometa u suvremenom društvu, u najmanju ruku iz tri razloga o kojima je već bila riječ: prvo,

zbog trenda koncentracije i komercijalizacije medijske tehnologije, drugo, zbog razvoja novih medijskih tehnologija i, treće, zbog same prirode legitimnosti ograničenja slobode izražavanja.

1. Klasična liberalna teorija o slobodi tiska uzela je kao gotovu činjenicu da je sloboda poduzetništva osnova za slobodu mišljenja. Sloboda mišljenja može se postići, kao i sloboda medija, jedino kao dio privatne sfere gdje se aktivnosti odvijaju s minimumom ograničenja. Klasična liberalna teorija i *laissez-faire* pristup ekonomskim aktivnostima prirodne su sastavnice koncepta individualizma, uključivši slobodu mišljenja i izražavanja. Ovo je ujedno bio osnovni koncept na kome se razvila industrija masovnih medija, najprije u Engleskoj, a zatim i drugdje na Zapadu. Međutim, s početkom dvadesetog stoljeća, kao posljedica spomenutoga rasta, sloboda izražavanja susrela se s novim ograničenjima koja su dolazila ne toliko od represivne uloge državne moći, koliko zbog neograničenog rasta novinstva, radija i TV na komercijalnoj osnovi. Novinstvo i općenito sredstva masovnih komunikacija postaju institucije s ekonomskim rezonom, orijentirane na produkciju i širenje informacija, poruka, simbola, ideologija te postaju sastavnim dijelom raznih transnacionalnih komunikacijskih konglomerata. Novinstvo je, kao i druga sredstva masovnih komunikacija, uhvaćeno u proces koji je posljedica koncentracije izvora informacija, moći i kapitala u privatnoj sferi. Ograničenja mogu doći izvana, dakle od strane političara, ali su ona manje vidljiva od pritisaka i ograničenja koja proizlaze iz samog novinarskog područja. “Okvire koji određuju dikurzivnu proizvodnju novinara u liberalnim demokracijama nije postavila politička moć, nego unutrašnji ekonomski zakoni svojstveni novinarskom području. U osnovi, postavljaju ih proizvodni odnosi koji prevladavaju u novinarstvu, a osobito ekonomska konkurencija među medijskim organizacijama” (Jean K. Chalaby, 1996:133).

U ovim novim okolnostima, klasična liberalna teorija te princip slobode mišljenja i slobode medija imaju ograničenu mogućnost operacionalizacije. Njeni su teoretičari s pravom upozorili da je nezavisnost medija od države temelj moderne demokracije i bitni preduvjet da se osposobe pojedinci za kritičko promišljanje društva, društvene i političke moći. Ali, ova je teorija podcijenila opasnost koja proizlazi iz činjenice ovisnosti medija o kompetitivnosti na tržištu i kapitalu i tržišno usmjerenog novinarstva koje pokazuje da su ekonomske stege jače od političkih. Liberalna teorija demokracije imala bi stoga zadatak da pokaže i ukaže kako je s krajem dvadesetog stoljeća, s obzirom na spomenute procese, sloboda medija pod znakom pitanja, ne samo zbog neograničene moći države, već i zbog neograničenog rasta tržišta medijskih organizacija koje se nalaze između Scile neutralnosti i Haribde komercijalizacije.

2. Ograničen domet klasične liberalne teorije o slobodi medija uzrokovao je dijelom i činjenicom da je ona nastala s razvojem novinarstva i novinske industrije. Kasniji razvoj elektronskih medija traži drukčiji pristup i analitički aparat. Naime, klasična liberalna teorija polazi od toga da

multiplicitet, kao i nezavisnost medijskih institucija pružaju dovoljnu garanciju za slobodu i različitost mišljenja. Ova koncepcija dovedena je u pitanje razvojem elektronskih medija i činjenice da sami mediji i njihova priroda postavljaju granice do kojih se neki njihovi dijelovi mogu razvijati kao samostalne jedinice. Granice proizlaze iz prirode nekih medija da se prilagode različitim organizacijama i visine ulaznog kapitala, naročito za radio i TV mrežu i odašiljače, kao i vlasnika koji je u to uložio sredstva. Ova spona kapitala te radio i TV medija značajno je promijenila okvire za raspravu o slobodi medija u odnosu na one koje su se vodile na zasadama i uvjerenjima klasične liberalne teorije o slobodi mišljenja. Chalaby zato s pravom zaključuje da tržišni zakoni i ekonomska konkurencija između medija i medijskih proizvoda nameću novinarima stege koje mogu ograničiti njihovu spremnost i sposobnost da građane informiraju onako kako bi to zahtijevao demokratski proces. Sloboda govora i odsutnost političkih stega prema novinarima tek su *conditio sine qua non*, nakon kojega treba ispuniti i druge uvjete, kako bi politička komunikacija u nekoj zemlji bila i slobodna i demokratska. (Ibid., 134.) Premda izvorno ekonomske, prisutne stege i ograničenja ne utječu dakle samo na političku komunikaciju, već oblikuju i političke procese i otvaraju nova politička pitanja o prirodi demokracije.

3. Treći problem proizlazi iz legitimnosti ograničavanja slobode izražavanja. Naime, čak i u zemljama gdje je sloboda izražavanja zagarantirana ustavom i prirodom političkog sustava, često se čuju argumenti da država ima legitimno pravo ograničavanja prijenosa ili publiciranja određenih informacija. U takvom slučaju ne radi se samo o tzv. retrogradnom ograničavanju jednog od građanskih prava pojedinaca, već o aktivnom angažmanu države da ograniči emitiranje simbola s određenom porukom. Dva su takva područja gdje država najčešće intervenira: područje morala i područje državne sigurnosti. U ovim sferama inače nije uvijek lako donositi jednoznačne i neprijeporne sudove i argumente, ali se možemo pitati, može li nam klasična liberalna teorija dati odgovor na ovaj problem.

U svom poznatom eseju "O slobodi", Mill govori o principu *nanošenja štete* na osnovi kojega se pojedincu mogu legitimno odrediti sankcije ukoliko nanosi štetu drugima ili drugome.

Ovaj se princip može dvojako interpretirati, bilo kao odobravanje prava na minimalnu državnu intervenciju u upotrebi određenih riječi, simbola i slično, koje pojedinci koriste ili pak ignoriraju kao privatne osobe, u svom privatnom obitavalištu i u privatno vrijeme. Isto tako, on može biti interpretiran kao otvoreno polje za maksimalnu intervenciju države u sredstva masovnih komunikacija, ako se ocijeni da određene informacije i simboli nanose štetu javnosti, javnom moralu, sigurnosti, osjećaju pristojnosti i tome slično; dakle, većem broju ljudi. Mill također napominje, da uvreda časti ne bi mogla biti sama po sebi podložna sankcijama, ali ako se to čini javno, onda je to povreda dobrog ponašanja, što podliježe sankcijama. Međutim, u liberalno demokratskom i pluralističkom društvu dosljedna

primjena ovog principa prije bi dovela do restriktivne politike spram medija koja bi u pravilu odgovarala konzervativnijim dijelovima društva, nego nekim principima moderne liberalne demokracije. Treba, međutim, reći kako se i demokratski poretci među sobom razlikuju (predsjednički, polupredsjednički, parlamentarni) od države do države, pa je prisutan različiti stupanj tolerancije spram slobode medija, ne samo u području morala i državne sigurnosti već i odnosa prema vladi, vladinim dužnosnicima, njihovom privatnom životu i obitelji, državnoj politici i političkim strankama, s jedne strane, i težnji da se u javnost plasiraju poželjne, u pravilu pozitivne, slike nacije i njezinih vođa, s druge strane. A sama činjenica da vlade donose propise koji mogu biti u interesu ili protiv interesa medijskih magnata i mogula, kojima je cilj povećanje profita, dodatno utječe na stvaranje sprege države i vlasnika novih komunikacijskih tehnologija. Time se samo povećava broj institucija s tzv. legitimnim pravom na ograničavanje slobode medija koje proizlazi iz vlasništva.

Jedno je sigurno: danas je vrlo teško pretpostaviti normativne momente koji bi bili posve zaštićeni od djelovanja spomenutog procesa komercijalizacije i racionalizacije, pa tako i princip “nanošenja štete drugima” i njegova interpretacija u okvirima klasične liberalne teorije ostaje upitan, ukoliko se želi primijeniti u društvu kojega je strukturalno promijenila nova komunikacijska tehnologija.

Zaključak

Reflektirajući na hrvatsko društvo i državu te njezin budući razvoj, držim da su neka politička posruća uvjetovana nepoznavanjem ili podcjenjivanjem strategije razvoja kapitala, dosega novih tehnologija i njihove međusobne sprege koja nedvojbeno utječe na preraspodjelu društvene i političke moći, sfere utjecaja u Europi i ostalom dijelu svijeta. Budućnost pojedinih regija i nacija ne ovisi samo o političkoj volji njihovih vlada ili vođa već i o sposobnosti da se anticipiraju svjetska kretanja u primjeni i stvarnoj moći nove komunikacijske tehnologije i procesa globalizacije, uz pomoć koje se ruše stari i grade novi poretci, ekonomski i politički.

Hrvatsko društvo stoji bolje ideološki nego politički. Imamo dovoljno normi i opredjeljenja za demokraciju, pluralizam i tržište, ali je politički prisutan državno-partijski monopol i kontrola navedenih područja, zbog čega kasni i zapinje proces tranzicije.

U hrvatskoj se periodici može naći nekoliko značajnih zapažanja o perspektivama razvoja hrvatskog društva, ali u cjelini gledano, naša društvena znanost i kritika još ne posjeduju cjelovito uobličene stavove koji bi poslužili kao pretpostavka uspješnog upravljanja državom i društvom.

O sredstvima masovnih komunikacija često se znade govoriti (naročito u politici) kao da se od početka ovog stoljeća do danas nije ništa pro-

mijenilo. Držim da se u fazi tranzicije u kojoj se nalazimo još uvijek mogu primijeniti neki povijesni argumenti o slobodi tiska i slobodi medija, budući da je još uvijek aktualna rasprava o tome koje mjesto pripada medijskim institucijama u prostoru između potencijalne razuzdanosti tržišta, s jedne strane, i državne kontrole, s druge. Možda nigdje kao na ovim prostorima, sredstva masovnih komunikacija mogu se razvijati tako da očuvaju neke od tradicionalnih zadataka proizašlih na zasadama klasične liberalne teorije o slobodi mišljenja i slobodi medija, vodeći istovremeno računa o aktualnim svjetskim trendovima koji oblikuju našu sadašnjost i budućnost.

Literatura

- Thompson, John B., *Ideology and Modern Culture*, Stanford University Press, Stanford, Ca., 1990.
- Golding, Peter, *The Mass Media*, Harlow, Essex: Longman, 1974.
- Held, David — Mc Grew, *Global Politics: Globalization and the National State*, Mass: Blackwell, Cambridge, 1992.
- Lyotard, Jean, F., *La Condition Postmoderne*, Les Editions de Minuit, Paris, 1979.
- Baudrillard, Jane, *Les Strategies fatales*, France-Empire, Paris, 1983.
- Ivoš, Erma, Izazovi modernoj državi, *Revija za sociologiju*, Vol. XXIV Br. 3-4, Zagreb, 1993.
- Raulet, Gerard, *Postmoderna i demokracija* (predavanje), Cavtat, 1988.
- Deleuze, G. — Guattari, F., *L'Anti Oedipe*, Faloise, Paris, 1993.
- Chalaby, Jean K., Politička komunikacija u predsjedničkim porecima u destrukturnim i nekonsolidiranim demokracijama: Globalna komparativna perspektiva, *Medijska istraživanja*, Br. 2, 1996.
- Kontura*, Br. 55, zima 98/98., Zagreb, 1998.

Erma Ivoš

*(IN)ABILITY OF CLASSICAL LIBERAL THEORY TO
COPE WITH NEW COMMUNICATION TECHNOLOGIES*

Summary

The current trends in media industry (in the text referred to as concentration trend, diversification, globalization, and deregulation) bring up the question of the scope of classical liberal theory when faced with the challenges of new communication technologies.

The convergence of the market and the capital, the interests from the point of view of ownership and the commercialisation of mass media make up the contextual framework of the debate about certain limitations of the principles of classical liberal theory concerning freedom of the press and media in general.